

Статті

Стефанія ГВОЗДЕВИЧ

УКРАЇНЦІ КАРПАТ І ТЮРКСЬКІ НАРОДИ КРИМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Stefania HVOZDEVYCH. The Ukrainians of Carpathian Land and Turk Peoples of Crimea: A Comparative Analysis of Confinement Ceremonials.

Обрядовість є тим компонентом традиційно-побутової культури народу, який визначає своєрідність та його етнічну самобутність, а у поліетнічному середовищі, як на Закарпатті чи у Криму, обрядовість – один із найактивніших і найдієвіших факторів вираження етнічної ідентичності як такої взагалі, а також засіб збереження та виховання національної свідомості.

Вивчення звичаїв та обрядів, приурочених до народження дитини дає можливість простежити суспільні зміни у часовому розрізі, етнічні процеси, генезу певних явищ тощо.

У останні десятиліття пожвавились дослідження різних аспектів народної культури українців та інших народів, які живуть в Україні. Зокрема, більше уваги приділяється світогляду, релігійним переконанням тощо¹.

Дана розвідка базується на опублікованих працях дослідників тюркських народів Криму (зок-

рема колективна монографія “Тюркские народы Крыма. Караимы. Крымские татары. Крымчаки”. (Москва, 2003, 460 с.), а також спеціальне дослідження Ю.А.Полканова “Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков: женитьба, рождение ребенка, похороны” (Бахчисарай, 1994, 52 с.). У цих працях дуже коротко висвітлено основні моменти родильних обрядів, ритуали надання імені у жителів Криму та світоглядні і релігійні засади їх життя. При дослідженні родильних звичаїв та обрядів особливо підкреслюється їх давнє коріння і ті основи світорозуміння, коли людина мислила себе не від’ємною від природи, а усвідомлювала себе її частиною; про це чітко свідчать як заборони щодо поведінки вагітної та породіллі, а так і ставлення до новонародженого у всіх народів світу². Попри різницю релігійного світогляду українців Карпат і тюркських народів Криму, у ставленні до вагітної та новонародженого є багато спільного, що і хочемо з’ясувати у пропонованій статті.

Необхідно підкреслити, що у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. родильна обрядовість українців зберегла триетапну структуру: 1. допологові заборони та застереження, 2. пологи і 3. післяпологові обрядові дії та ритуали³. Така ж послідовність спостерігається і у родильній обрядовості караїмів, кримських татар та кримчаків⁴.

Необхідно підкреслити майже ідентичне ставлення до вагітної жінки в українців та тюркських народів, з тією лише різницею, що українок не ізолювали від громади. У караїмів, натомість, вагітній “заборонялось відвідання храму”⁵, але родина і усі в громаді ставились із великою повагою та доброзичливістю, виконуючи усі прохання та забаганки вагітної. Мабуть, у тюркських народів Криму, як і в українців Карпат, теж побувало вірування, що психологічний настрій і поведінка вагітної суттєво впливають на здоров’я дитини, що пояснюється системою заборон (не бити тварин, не дивитись на вогонь, не іти до

¹Ачкинази І.В. Крымчаки. Традиционные обряды жизненного цикла // Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. редакторы: С.Я.Козлов, Л.В.Чижова.– Москва: Наука, 2003.– С. 408-418; Ачкинази І.В. Народные знания и пережитки языческих верований // Тюркские народы Крыма...– С. 418-419; Гвоздевич С. Локальні особливості родильної обрядовості українців Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія.– Вип. 10.– Ужгород: Вісник Карпат, 2004.– С. 173-194; Полканов Н.А. Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков: женитьба, рождение ребенка, похороны.– Бахчисарай, 1994.– 52 с.; Ростовцева Л.И. Крымские татары. Семейные обряды // Тюркские народы Крыма...– С. 291-302; Чижикова Л.В. Караимы. Рождение ребенка // Тюркские народы Крыма... – С. 74-80.

²Гвоздевич С. Локальні особливості...– С. 74-178.

³Гвоздевич С. Родильні звичаї та обряди // Лемківщина. У 2-х томах.– Т. 2. Духовна культура.– Львів: ІН НАНУ, 2002.– С. 65.

⁴Ачкинази І.В. Крымчаки. Традиционные обряды жизненного цикла...– С. 408-418.

⁵Полканов Н.А. Обряды и обычаи крымских караимов-тюрков: женитьба, рождение ребенка, похороны.– Бахчисарай, 1994.– С. 23-24.

мерця, не сваритись, не красти тощо) та рекомендацій поведінки вагітної і оточуючих. Строго дотримувались рекомендацій задовольняти усі прохання вагітної (щось позичити), особливо в їжі, бо відмова була дуже шкідлива для дитини, а також для того, хто відмовив. Загальнослов'янське вірування у те, що миші з'їдять найціннішу річ⁶. На нашу думку, у тюркських народів Криму теж вірили у важливість різних обрядових дій ще до народження дитини, які могли б вплинути на її здоров'я. Приклад цьому – відомий звичай у кримчаків, пов'язаний із випадками, коли у родині попередні діти вмирали. Ще у 1936 р. відомий дослідник Кая опублікував його опис: "...Якщо у родині діти не виживають, то застосовують оригінального заходу для того, щоб наступна дитина залишилась живою. Цю дитину ще до народження "продають" чужим людям, звичайно таким, у яких багато своїх дітей, "обмундирування дитини іде цілком за рахунок нових батьків, вони витрачаються на урочистості з нагоди народження дитини, пелюшки, сорочки і все необхідне для такої дитини приготують вдома ручним способом, не шують, тчуть – металева голка або спиця не має доторкатись білизни такої дитини"⁷. У цьому звичаї об'єднані різні аспекти народного світогляду: віра у шкідливу злу силу, що впливає на вагітну та ще ненароджене дитя і у можливість її обманути, та загальнопоширена вимога не шити одяг, а ткати. По-перше, в українців також відомий звичай "продавати" дитину, якщо попередні діти вмирали, але не під час вагітності матері, а коли несли до хресту (збереглося до кін. ХХ ст. по усій етнічній території України, про що свідчать польові матеріали). У степовому Криму у татар знаходимо певний аналог: "Якщо в сім'ї діти часто вмирали, то батьки вважаючи, що сім'ю переслідує злий дух, через якийсь час після обряду ім'янаречення інсценували викрадення новонародженого. У цьому сім'ї допомагали сусіди, які ніби усиновлювали дитину. У таких випадках сусіди або родичі несли дитину до себе додому і там їй давали нове ім'я, після того батьки "купували" свою дитину за гроші. Вважали, що таким чином вони "обманювали" злу силу"⁸.

⁶Гвоздев С. Родильні звичаї та обряди...– С. 66.

⁷Ачкинази И.В. Народные знания и пережитки языческих верований...– С. 418.

⁸Ростовцева Л.И. Крымские татары. Семейные обряды...– С. 300.

Подібно в українців, коли хрестили кволу дитину, то виходячи до хресту або повертаючись, деколи подавали дитину через вікно, а не через двері, щоб таким чином також збити з пантелику недобророзичливі стихії⁹.

По-друге, загальноприйнято було "наперед не готувати нічого для дитини, а як вродиться, то дерли зі старих, зіпраних сорочок пелюшки"¹⁰.

В українців для захисту дитини від смерті (якщо попередні діти вмирали) часто застосовували обрядову дію "зустрічні куми" (запрошували випадкових перехожих) або надання двох імен (одним хрестили, а другим називали вдома і в громаді). Такі ж звичаї надання імені відомі у караїмів, які вважали, що дитина "не може довго бути без імені і на момент офіційного надання імені у сім'ї немовля уже називали "домашнім" іменем або ласкавим прізвиськом, яке, найчастіше, було тюрксько-іранського походження. Іноді у документах записували обидва імена¹¹. Щодо ставлення до вагітної у різних місцевостях виробилось відповідне правило повідомляти чи приховувати факт вагітності: зокрема у лемків Закарпаття повідомляли батькам (бо замовчування могло спровокувати народження німої дитини)¹².

Гуцули вірили, що "приховування чи замовчування факту вагітності впливає на те, чи дитина скоро почне говорити"¹³, у бойків спостерігаємо дещо відмінний підхід – "спеціально нікому не говорили, самі побачили, що вагітна"¹⁴.

Народження дітей вважали важливою подією насамперед у сім'ї, а також у родині і взагалі у громаді, попри те, що майже усі обрядові дії мали закритий характер, зосереджувались у домі, де відбувались пологи (крім обрядів надання імені – хрещення). Пологи відбувались у хаті при допомозі баби-повитухи майже до серед. ХХ ст. Чоловіки майже завжди були поза домом, а повитуха проводила відповідні ритуали. Наприклад, у кримчаків "у кімнаті, яку відводили для поло-

⁹Гвоздев С. Родильні звичаї та обряди...– С. 72.

¹⁰Архів Інституту народознавства НАН України, далі ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 344; Там само.– Од. зб. 350; Там само.– Од. зб. 350а; Там само.– Од. зб. 427.

¹¹Чижикова Л.В. Караимы. Рождение ребенка...– С. 75.

¹²Гвоздев С. Локальні особливості...– С. 173-194.

¹³Сяваско Є.І. Семейна обрядовість // Гуцульщина: Историко-этнографічне дослідження.– К., 1987.– С. 302-319.

¹⁴Архів ІН НАНУ...– Од. зб. 344.

гів, до стелі підвішували шкіряний ремінь і при переймах (схватках) породілля тягнула за нього. ...Під час пологів у домі відчиняли усі двері і розв'язували усі вузли, а біля входу родичі, які зібралися, старалися якнайголосніше шуміти, щоб відігнати злу силу"¹⁵. У караїмів приймала дітей не обов'язково спеціальна акушерка, а будь-яка старша досвідчена жінка, оскільки сім'ї були великі¹⁶ і вони мали відповідні знання. У гірсько-прибережних кримських татар "під час пологів жінка сиділа на спеціальному стільці і, за спостереженнями дослідників ХІХ ст., повитуха постійно її припіднімала і струшувала, щоб вона швидше звільнилась від (бремені) тягаря"¹⁷. Майже ідентично відбувались пологи в українців Карпат, з тією лише різницею, що старались навіть повитуху покликати, щоб сусіди не бачили, оскільки побутувало вірування, що чим більше людей знає про пологи, то вони тяжче відбудуться. Подібно як у кримських татар¹⁸, у Карпатах також відмикали замки, відчиняли двері, розв'язували усі вузли, всі присутні в хаті жінки, породіллі розплітали коси, а в особливо складних ситуаціях відчиняли "царські врата" у церкві, а баба-повитуха виконувала певні ритуали із молитвою та замовляннями¹⁹.

Треба підкреслити, що у ХІХ – першій пол. ХХ ст. дуже поширені різні заборони щодо поведінки вагітної та дотримання певних вимог під час пологів, як в українців, так і у тюркських народів Криму. Це, очевидно, давні світоглядні засади, які комфортно уживались із релігійними догмами. Важливим моментом у родильній обрядовості було очікування первістка, бо у всіх, без винятку, народів Криму та в українців бажанішим був син, це виявилось зокрема у спеціальних прийомах²⁰ чи великих хрестинах у бойків²¹.

Дуже давні пласти народного світорозуміння та світогляду відбиті у ставленні до породіллі та немовляти у перші дні життя. В українців Карпат

до 70-их рр. ХХ ст. ще строго дотримувались ізоляційних заборон щодо породіллі, зокрема до 40 днів не ходити за межами свого подвір'я, до громадського колодязя (щоб не осквернити води), до городини, не пекти хліб, не засолювати продуктів та інше²². Такі заборони стосувались також відвідання храму, померлого та інше. У народів Криму також дотримувались ізоляційних приписів іноді різний термін (30, 40, 60 днів), залежно від того, хто народився – дівчинка чи хлопчик. На нашу думку, такі уточнення – це пізніші нашарування, оскільки вони несуттєві щодо самого змісту загальної ізоляції жінки, який продиктований, у першу чергу, вірою у вразливість, а також її "шкідливим" впливом на усе і всіх аж до 40 днів, тобто до очищення через ритуал "виводу" у церкві (для українців). У караїмів: "За давнім звичаєм, немовляти дарували яйце, розглядаючи його як символ відродження у безконечному ланцюгу "живе – неживе – живе...". Яечним жовтком мили голову ноонародженого, а купали його у солоній воді"²³.

Можливо через вірування у ймовірний вплив на породіллю та немовля, провідувати ходило обмежене коло осіб і у певний час та "не з пустими руками", як в українців, так і в інших народів. Особливо шкідливим вважалося, якщо ввійшла "нечиста" ("що мала на собі", "з місячними") жінка, то дитину обкидали прищі, струпи, які лікували тільки викупавши немовля у тій воді, у якій є сорочка цієї жінки²⁴. У жителів Криму таких відомостей не виявила, але відвідували породіллю найближчі родички, заміжні, без чоловіків, яких батько дитини збирав на спеціальні ритуали у відведені дні.

Цікаві спостереження етнографів ХІХ – поч. ХХ ст. щодо відрізання пупа, дією з ним, коли відпаде. Зокрема, в українців у давнину пупчики відсікали до топорича, свердла (хлопцеві); гребеня чи гребінки (дівчинці), а у 30-их рр. ХХ ст. частіше до книги, кодуючи таким чином майбутнє заняття новонародженого²⁵. Як в українців,

¹⁵Ростовцева Л.И. Крымские татары. Семейные обряды...– С. 300.

¹⁶Чижикова Л.В. Караимы. Рождение ребенка...– С. 74.

¹⁷Ростовцева Л.И. Крымские татары. Семейные обряды...– С. 300-301.

¹⁸Там само.– С. 301.

¹⁹Архів ІН НАНУ.– Од. зб. 344; Там само.– Од. зб. 350; Там само.– Од. зб. 350 а; Гвоздевич С. Родильні звичаї та обряди...– С. 64-74.

²⁰Чижикова Л.В. Караимы. Рождение ребенка...– С. 75.

²¹Гвоздевич С. Локальні особливості...– С. 180.

²²Там само.– С. 176.

²³Полканов Ю.А., Полканов А.Ю. Реликтовые особенности этнокультуры крымских караимов // Крымские каримы: Историческая территория. Этнокультура.– Симферополь: Доля, 2005.– С. 104.

²⁴Сявавко Є.І. Сімейна обрядовість...– С. 76.

²⁵Архів ІН НАНУ.– Од. зб. 344; Там само.– Од. зб. 350; Там само.– Од. зб. 350 а; Там само.–

коли відпав пупчик, його ховали, а згодом давали дитині розв'язати, переважно у сім років: “щоб розум розв'язався”, “щоб руки розв'язалися” та інше. У караїмів: “Мама зберігала у минулому висушену пуповину і пасмо волосся новонародженого як оберег, зашивала їх у невеликий шкіряний або полотняний мішечок і носила при собі або зберігала вдома, вважаючи, що це оберігає дитину від неприємностей”²⁶.

В українців жінки, які приходили провідати породіллю, приносили продукти (пирого, сир, молочну кашу, зерно, яйця), а у серед. ХХ ст. пелюшки, хліб, цукор. У кримських татар “на другий день після пологів до молоді матері приходили родичі й сусіди і обдаровували немовля грошима на щастя. Кожна гостя декілька хвилин крутила над його головою монетою, а потім кидала її у склянку, яка стояла поруч, (...) ці гроші забирала собі баба-повитуха”²⁷. У гуцулів, якщо під час купелі немовляти хтось чужий випадково заходив до хати, то обов'язково кидав копійки на щастя²⁸, у кін. ХІХ – у першій пол. ХХ ст. на провідування ніхто не приносив гроші, як спостерігаємо тепер, бо звичай провідування породіллі жінками-родичками та подругами був покликаний виявляти повагу, допомогу, а також визнання і входження породіллі до гурту жінок-матерів.

Варто підкреслити, що спільною для українців і тюркських народів Криму була віра у вразливість породіллі та немовляти щодо впливу злих сил, зокрема, вірування у “вроки” (порчу), які лікують ідентично: виливають на воску або вичитуванням різних замовлянь, виконанням магічних дій (у кримчаків із застосуванням семи ключів та води із семи колодязів). Українці Карпат при таких магічних практиках обов'язково застосовують свячену воду, “непочату воду”, свячене зілля. А металеві предмети, які перейшли через вогонь, тобто мають високий семіотичний статус, теж дуже широко використовують, зокрема, кладуть у колиску немовляти, коло породіллі (ніж, ножиці, замок). Крім особистих оберегів з металу, часто застосовують свячене зілля, часник, який клали коло дитини у колиску; пришивали у вінок моло-

дої. Коли кума несла дитя до хресту, то клала у пазуху часник і окраєць хліба, які після ритуалу клала коло немовляти. Так само бачимо, серед тих продуктів, які приносили жінки, коли провідували породіллю: сир, молоко, яйця або яєшня. На хрестинах обов'язково подавали кашу (молочну або з маслом), як символ багатства та родючості. Але чому приносили яйця чи яєшню “на родини” не тлумачили. Але цікаво, що у кримських народів новонародженому дарували яйце, жовтком якого мили йому голову під час першої купелі. А у день народження також є звичай дарувати уродинникові варене яйце, половину він з'їсть сам, а половину ділять між іншими дітьми і тягнуть за вуха, щоб ріс великий.

Отже, можемо констатувати, що на даному етапі розробки порівняльного вивчення родильної обрядовості карпатських українців та тюрків Криму, нам вдалося зафіксувати аналогічні структурні елементи світоглядних установок комплексу вірувань, звичаїв, ритуалів що супроводжують увесь цикл народження дитини, як: спеціальний статус вагітної жінки, регламентованість та обмеженість її дій до і певний час після пологів, релігійно-моральний (часто навіть філософсько-етичний) контекст усього масиву обрядовості, активна участь сім'ї, родини, громади, окремих осіб в усіх актах, що супроводжують появу на світ новонародженого. Тобто маємо підстави стверджувати, що семантико-семіотичне прочитання зафіксованого у ХІХ-ХХ ст. корпусу родильної обрядовості засвідчує його давність і, часто, архаїчність – тобто дохристиянське і доісламське (“поганське”) походження та, відповідно, говорить про спільну світоглядну базу (насамперед у взаєминах людини із навколишнім світом та людьми) поліетнічних історичних етносів. З іншого боку маємо фактичні розбіжності, що притаманні народам різних як господарсько-економічних, так і, насамперед, мовно-культурних кіл, котрі мають нас цікавити з огляду на порівняльні студії іншого характеру: крізь призму не структурно-порівняльного, а семантико-генетичного підходу у вивченні родильної обрядовості тюркських народів України та самих українців – який лише у поєднанні із першим дасть можливість певної реконструкції традиційної культури, для реалізації чого у майбутньому варто розширити літературно-джерельну базу і об'єктну специфіку дослідження.

Од. зб. 427.

²⁶Полканов Ю.А., Полканов А.Ю. Реликтовые особенности... – С. 104.

²⁷Ростовцева Л.И. Крымские татары. Семейные обряды... – С. 301.

²⁸Гвоздев С. Локальные особенности... – С. 178.